

**TÜRKİYE'NİN DOĞU TÜRKİSTAN'A YÖNELİK DIŞ POLİTİKASINA ETKİ EDEN
FAKTÖRLER (1939'A KADAR)**

Dr. Öğr. Üye. Melih DUMAN*

ÖZ

Bu alışma, II. Dünya Savaşı öncesinde Doğu Türkistan meselesini Türkiye açısından ele almaktadır. Bu doğrultuda alışma Doğu Türkistan meselesinin Türk dış politikası açısından, şartların etkisi altında nasıl geliştiğini, Türkiye'nin Doğu Türkistan meselesine bakışında etkili olan faktörlerin neler olduğunu ve bu faktörlerin Türk dış politikası üzerindeki etkilerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Türkiye açısından coğrafi olarak uzak sayılabilecek bir bölgede bulunan Doğu Türkistan, coğrafi uzaklığına rağmen aynı oranda uzak bakılan bir konu olmamıştır. Türkiye, Lozan sonrası dış politikasında sorunlu olan konuları çözdükten sonra, 1930'lu yıllarla birlikte dünyada meydana gelen gelişmelerin etkisiyle, II. Dünya Savaşı öncesinde dış politikasını güvenlik öncelikleri doğrultusunda değerlendirmiş, bu durum ise Türkiye'nin iki dünya savaşı arasındaki dönemde Doğu Türkistan meselesini ele almasında etkili olan ilk faktör olmuştur. İkinci olarak ise Türkiye, yakın diplomatik bağları bulunan SSCB'nin etkisiyle Doğu Türkistan meselesini ele almıştır. Doğu Türkistan bağımsızlık hareketinin hâkimiyeti altında bulunan Batı Türkistan'ı etkileyecek olmasından duyduğu endişe, SSCB'nin Doğu Türkistan meselesinde müteyakkız davranmasına neden olmuştur. Bu durum ise Türkiye'nin Doğu Türkistan meselesine bakışında, Türkiye üzerindeki etkisi sebebiyle SSCB'yi dikkate almasını gerektirmiştir. Bu ereve de alışma, Türkiye'nin iki dünya savaşı arası dönemde dış politikası açısından Doğu Türkistan meselesine bakışında etkili olan unsurları değerlendirmekte ve bu amillerin Türkiye'nin II. Dünya Savaşı öncesinde Doğu Türkistan meselesini ele alışında ne kadar etkili olduğunu analiz etmeye çalışmaktadır. Çalışma Türk dış politikası açısından Doğu Türkistan meselesini belgesel kaynak tarama metoduyla elde edilen arşiv belgeleri doğrultusunda değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Türkistan, Türkiye, SSCB, in

**FACTORS AFFECTING FOREIGN POLICY OF TURKEY TOWARDS EAST TURKESTAN
(UNTIL 1939)**

ABSTRACT

The current study handles the East Turkestan issue before the Second World War in terms of Turkey. Accordingly, the present study endeavors to determine how the East Turkestan issue has progressed under the conditions in terms of Turkish foreign policy as well as effective factors in perspective of Turkey toward East Turkestan issue and the effects of these factors on Turkish foreign policy. East Turkestan, geographically located in a distant area in terms of Turkey, is not such a far-off matter at the same rate despite its geographical distance. After the issues that are problematic in the foreign policy after Lausanne are solved, Turkey have evaluated its foreign policy before the Second World War in terms of the safety priorities via the impact of the developments occurring in the world in 1930s and this case is the first factor that is effective in handling the issue of East Turkestan in the period between the two world wars. Secondly, Turkey has addressed the issue of East Turkestan by the effect of USSR having close diplomatic relations. The concern that the liberation movement of East Turkestan would affect Western Turkestan, which was under the domination of the liberation movement, caused

* Aksaray Üniversitesi İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü,
melihduman1@gmail.com, Orcid ID: 0000-0001-6861-615X

the USSR to behave vigilantly in the East Turkestan issue. This situation caused Turkey to consider USSR due to its effects on Turkey in view of the East Turkestan issue of Turkey. In this context, the study assess the factors that are effective in viewing the East Turkestan issue in terms of the foreign policy of Turkey in the period between two world wars and analyze the effect of these agents on handling the East Turkestan issue by Turkey before the Second World War. The study evaluates the East Turkestan issue in terms of the foreign policy of Turkey in line with the archive documents obtained through the documentary source reviewing method.

Keywords: East Turkestan, Turkestan, Turkey, USSR, China

Giriş

İklil Kurban'a göre "Doğu Türkistan Asya'nın tam göbeğindedir. Yani tam anlamıyla Orta Asya'dır". Kurban, tarih boyunca Orta Asya'ya hâkim olan gücün tüm dünyaya hâkim olduğunu iddia ederken iddiasını Cengiz ve Timur'la delillendirmiştir (1992: 7). Doğu Türkistan'ın sahip olduğu jeopolitik konum ve ekonomik kaynaklar Çinlilerin, Rusların ve İngilizlerin bölge ile yakından ilgilenmesine neden olmuştur. XVIII. yüzyıldaki Çin istilasına kadar bağımsız farklı siyasal oluşumlar altında yaşayan Doğu Türkistan, Rus İmparatorluğu'nun ve İngiltere'nin XIX. yüzyıldaki genişleme politikalarına uygun olarak büyük devletlerarasındaki çekişmenin bir başka adresi haline gelmiştir. Çin için Doğu Türkistan hayati bir öneme sahipken, İngiltere ise Hindistan sömürgesi sebebiyle Doğu Türkistan'ı değerlendirmiş ve Doğu Türkistan'ın Çin ile Rus İmparatorluğu arasında bir tampon devlet olarak kalmasını arzu etmiştir. Rus İmparatorluğu ise Türkistan'ın işgal altına alınmasından sonra, Doğu Türkistan'la daha da yakından ilgilenmiştir. Ünlü Rus General A. N. Kuropatkin, asker, elçi, gözlemci sıfatlarıyla tetkik ettiği Doğu Türkistan'la ilgili değerlendirmelerini bir rapor halinde Rus Çarına sunmuştur (2016: 303).

Rus ve Çin hâkimiyeti mücadelesine sahne olan Doğu Türkistan iki devlet tarafından çıkar alanı olarak kabul edilirken, Ruslar Çin'e, Çin topraklarının Çin Seddi'nin ötesinde olduğunu söylerken; Çin ise Ruslara topraklarının Uralların ötesinde olduğunu söylemiştir. Doğu Türkistan'ın kendilerine ait olduğu iddiasında bulunan iki güç arasında XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan mücadele, bazı dönemlerde ortak çıkar gereği ittifak etmeleri sonucunu ortaya çıkartmıştır. Bu doğrultuda 1933 yılında kurulan "Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti" oldukça önemli bir örnektir. "Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti"nin Batı Türkistan'da bağımsızlık düşüncesini ortaya çıkartacağından korkan Sovyet Rusya, Çin'e yardım ederek Doğu Türkistan konusunun geçici olarak kapanmasına neden olmuştur (Gömeç: 80-81). Bir yıllık kısa bir ömre sahip olan "Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti", gerek Çin gerekse Sovyet Rusya için ciddi bir endişe doğurmuştur (Kurban 1992: 12). Üstelik Doğu Türkistanlıların bir kısmının zorunlu olarak yurt dışında yaşamaya başlamaları, Sovyet Rusya'nın işgali altında bulunan Batı Türkistan için daha çok endişelenmesine yol açmıştır.

Her ne kadar coğrafi olarak Anadolu ile Doğu Türkistan arasındaki sınırlar engin olsa da kültürel sınırlar ve ortak paydaşlık aynı enginlikte olmamıştır. Tarihsel olarak her dönem ayrıca değerlendirmeyi gerektiriyorsa da Sultan Abdülaziz dönemine kurulan ilişkilere ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Doğu Türkistan'da Yakup Bey'in hanlığı ile birlikte Osmanlı-Kaşgar/Doğu Türkistan ilişkileri, Yakup Bey'in Kaşgar hanı olarak Halife olan Osmanlı padişahı Sultan Abdülaziz adına hutbe okutarak sikke bastırmasına kadar varan bir süreci ortaya çıkarmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin yaşadığı problemler, 93 Harbi'nden sonra istediği halde Doğu Türkistan meselesi ile yakından ilgilenmesinin önüne geçmiştir (Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri 2005: 84-93; Gömeç: 79).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra ise Türkiye'nin yaşadığı iç ve dış politik gelişmeler Doğu Türkistan'a yönelik dış politikasının oluşmasında etkili olmuştur. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Milli Mücadele hareketi en kritik sınavı geçmiş, sahip olamadığı güvenliğe nihayet kavuşmuştur. Uluslararası düzeyde resmi olarak tanınmanın

sağladığı etkiyle Türkiye Cumhuriyeti, iç politikaya yönelmiştir. Türkiye, Lozan sonrasında daha çok enerjisini iç politikadaki gelişmelere yönelmiş, bu durum ise dış politikanın iç politik gelişmelerden sonra gelmesine neden olmuştur. Bu dönemde dış politikanın en başta gelen amacı ise 1923 Lozan'la tesis edilen güvenliği muhafaza etmek ve Lozan'da çözülemeyen meseleleri çözmek olmuştur (Hale 2003: 48-50).

1929 Buhranı sonrasında Avrupa'da yükselişe geçen revizyonist politikalar, güvenlik bağlamında Türkiye'nin endişelenmesine sebep olmuştur. Özellikle İtalya'nın Akdeniz'e yönelik ilgisi Türkiye için ciddi bir endişe kaynağı olurken, 1930'lu yıllarda İtalya'nın artan yayılcı faaliyetleri, Türkiye'de güvensizliğin yoğun bir biçimde hissedilmesine neden olmuştur (Armaoğlu: 328-329). Türkiye için bu yıllardaki en büyük tehlike Balkanlar'da ve Doğu Akdeniz'de istekleri bulunan İtalya olmuştur (Uçarol 2000: 581). Lozan sonrasındaki dönemde Türkiye'nin önceliklerinin ilk olarak ülke içi ile sınırlı olması, sonrasında ise 1920'li yılların sonu itibarıyla İtalya başta olmak üzere Türkiye için güvenlik endişelerinin ortaya çıkması, Türk dış politikası açısından Doğu Türkistan meselesinin ikincil bir konumda kalmasına yol açmıştır. Ayrıca Doğu Türkistan'ın Türkiye'nin coğrafi olarak oldukça uzağında yer alması, Doğu Türkistan politikasının gelişmemesinde başka bir engel olmuştur. Türk dış politikası açısından II. Dünya Savaşı öncesinde meydana gelen gelişmeler karşısında Türkiye, Doğu Türkistan meselesini dış politikasında yaşadığı gelişmeler ekseninde değerlendirmiştir. Bu doğrultuda revizyonist ve anti revizyonist ülkeler arasında kampaşmanın arttığı bir dönemde Türkiye, uluslararası alanda zorlukla sağladığı statüyü muhafaza etmeyi dış politikasında hedef haline getirirken bu dönemde, Sovyet Rusya'nın Türkiye için konumu oldukça önemli olmuştur (Uçarol 2000: 576-577). Türkiye, uluslararası belirsizlik sebebiyle Sovyet Rusya'yı dış politikası açısından "temel bir unsur" saymıştır (Armaoğlu: 330). İtalya tehlikesi başta olmak üzere dünyada meydana gelen gelişmeler, Türkiye'nin Sovyet Rusya'yı karşısına almamasını gerektirirken, iki dünya savaşı arasındaki dönemde Türkiye, Doğu Türkistan meselesini Sovyet Rusya'nın etkisiyle değerlendirmiştir. Batı Türkistan topraklarını hâkimiyeti altında tutan Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'la ilgili bağımsızlık taleplerinin Batı Türkistan'ı etkileyecek olmasından rahatsızlık duymuştur (Gömeç: 80-81; Kurban 1992: 9-15). Bu nedenle Türkiye, II. Dünya Savaşı öncesinde Doğu Türkistan meselesini dış politikasında yaşadığı gelişmelerin etkisiyle Sovyet Rusya'nın bakışı ekseninde ele almıştır.

Çalışma bu çerçevede belgesel kaynak tarama metoduyla elde edilen arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar doğrultusunda, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı öncesinde Doğu Türkistan konusuna bakışını, dış politikasında yaşadığı gelişmeler ve harici unsurlar bağlamında ele almaktadır. Bu doğrultuda çalışma Doğu Türkistan meselesinin Türk dış politikası açısından, şartların etkisi altında nasıl geliştiğini, Türkiye'nin Doğu Türkistan meselesine bakışında etkili olan faktörlerin neler olduğunu ve bu faktörlerin Türk dış politikası üzerindeki etkilerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Giriş, Doğu / Şarki Türkistan Meselesi, Doğu Türkistan'la Tarihsel İlişkiler, Türk Dış Politikası ve Doğu Türkistan ve Sonuç başlıkları altında değerlendirilen çalışma, tarihsel, ekonomik, siyasi sebepler altında ortaya çıkan Doğu Türkistan meselesini, Türk dış politikası çerçevesinde önemli gelişmelerin yaşandığı II. Dünya Savaşı öncesindeki dönemde, ele almaktadır.

1. Doğu / Şarki Türkistan Meselesi

Doğusunda Çin, Moğolistan ve Tibet; batısında Batı Türkistan; kuzeyinde Sibirya; güneyinde ise Hint alt kıtası bulunan Doğu Türkistan, 1.828.418 km² yüzölçümü ile oldukça stratejik bir mevkide yer almaktadır (Gömeç: 73). "Asya'nın Kalbi" olarak nitelendirilen ve tarihin hemen hemen her döneminde tüm kavimler için oldukça cezbedici bir yer olan Doğu Türkistan, bugün Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalmaktadır. Doğu Türkistan'da Türkler dışında az sayıda olmakla birlikte Çinliler, Moğollar ve Ruslar da bulunmaktadır. Doğu Türkistan'daki Türklerin çoğu Uygur Türküdür ve Hanefi mezhebindedir (Kuropatkin 2016: 11).

Doğu Türkistan'ın tarihini tasnif eden İklil Kurban, Doğu Türkistan'ı dört dönem olarak ele almaktadır. Birinci dönem, XVIII. yüzyıldaki Çin istilasına kadar geçen ve bağımsız olarak nitelendirilen dönemdir. İkinci dönem ise 'Birinci Milli Devlet' dönemi olarak nitelendirilen 1865-1877 yılları arasında Doğu Türkistanlıların Yakup Bey'in önderliğinde mücadele ettikleri dönemdir. Yakup Han'ın vefatı neticesinde Çin, bağımsızlığına son vererek Doğu Türkistan'ı yönetimi altına almıştır. Üçüncü dönem ise 'İkinci Milli Devlet' olarak adlandırılan ve 1933-1934 yılları arasında yaklaşık bir yıl süreyle yaşanan dönemdir. Ocak 1933'te başlayan Hotem Ayaklanması neticesinde, Kaşgar'da "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" kurulmuştur. Kısa ömürlü olan "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" Sovyet Rusya için Batı Türkistan'ın da bağımsız olması ile ilgili vehimler ortaya çıkartmıştır. Doğu Türkistan'ın son bağımsız devlet olduğu dönem ise 'Üçüncü Milli Devlet' olarak isimlendirilen ve 1944-1949 yıllarında arasında yaşayan "Şarki Türkistan Cumhuriyeti"dir. Çin'in ve SSCB'nin Türkistan politikaları, Doğu ve Batı Türkistan'da kurulan bağımsız devletlerin kaderini etkilemiştir. Şarki Türkistan Cumhuriyeti, İklil Kurban'a göre Çin-Rus iş birliği ile yıkılmıştır. Tarihinde son kez bağımsız bir devlete sahip olan Doğu Türkistan için 1949 yılından sonra ise "tarihinin en karanlık" günleri başlamıştır (1992: 9-15).

Doğu Türkistan'ın tarihinin en karanlık günlerini yaşamasında, Çin ile Rusya arasında kalması ve her iki devletin de Türkistan meselesi konusunda emperyal arzular taşımaları, belirleyici rol oynamıştır. Doğu Türkistan stratejik ve jeopolitik konumu oldukça değerli yer altı kaynaklarına sahiptir; *"Araştırmalara göre Doğu Türkistan'ın kömür rezervi 1 trilyon 500 milyar ton olup, Çinliler 1949-1989 yılları arasında bunun sadece 250 milyon tonunu çıkarabilmiştir. Doğu Türkistan'da 66 altın yatağı mevcuttur. Doğu Türkistan'ın güneyindeki Tarım Havzasındaki petrol yataklarındaki rezerv 18 milyar ton olarak tespit edilmiştir. Ancak son araştırmalarda petrol rezervinin 60 milyar ton civarında olduğu söylenmektedir"* (Gömeç: 73). Sahip olduğu enerji rezervleri, XX. yüzyılda sanayi atılımı yapan Çin için Doğu Türkistan'ın vazgeçilmez olmasına ve dolayısıyla Çin işgalinin sürmesine neden olmuştur. Çin'in artan sanayi kapasitesi, Doğu Türkistan'ı Çin ekonomisi için vazgeçilmez kılarken, Çin yönetimi Doğu Türkistan'ı tamamen hâkimiyeti altına alabilmek üzere baskılarını arttırarak bölgeyi Çinileştirmeye çalışmaktadır. Çin'in dini, etnik baskıları karşısında bölgenin XIX. yüzyıldan itibaren sürekli göç vermek durumunda kaldığı görülmüştür. XIX. yüzyıldan XXI. yüzyıla kadar olan süre içerisinde Doğu Türkistan üzerindeki Çin'in baskısı sürekli artmıştır. İnsan hakları ihlali konusunda yaptırıma açık olmaması Çin'in Doğu Türkistan üzerinde uyguladığı baskı politikalarını, tahammül edilmez noktalara taşımaya neden olmuştur. Bu doğrultuda Çin'in en büyük nükleer test merkezinin de Doğu Türkistan'da bulunduğu ortaya çıkmıştır. Çin'in denediği atom ve termo-nükleer bombaların kullanımı sonucunda yaklaşık 210 bin kişi hayatını kaybederken, bu rakamın çok daha fazlası nükleer etkiyle, sonucu ölüme kadar varan sağlık sorunları yaşamıştır (Emet 2018: 18-19). Çin'in bilinçli bir tercihle uygulamaya koyduğu tasfiye süreci, Doğu Türkistanlılar için XIX. ve XX. yüzyılda ölüm kalım mücadelesine dönüşmüştür. Uluslararası basında yer alan ve gittikçe şiddeti artan Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlalleri, Çin'in ekonomik çıkarları ve yayılma arzusu göz önüne getirildiğinde kaçınılmaz bir biçimde devam edeceğe benzemektedir.

2. Doğu Türkistan'la Tarihsel İlişkiler

Doğu Türkistanlıların Çin'in baskılarına karşı hayatta kalma mücadelesi olarak nitelendirilebilecek olan Doğu Türkistan sorununun en önemli taraflarından bir tanesi de Türkiye'dir. Doğu Türkistan meselesinin Osmanlı Devleti döneminden beri ilgilenilen bir konu olduğu görülmüştür. Rus İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda Türkistan'da artan yayılmacı eğilimleri karşısında İngilizler, Rusların Hindistan'a yaklaşmaları sebebiyle endişelenmiştir. İngiltere ve Rusya'nın karşı karşıya gelmesi sebebiyle Osmanlı Devleti, denge siyasetinden yararlanarak,

Rus faktörü sebebiyle Türkistan Hanlıkları konusunda yeterince yardım edememenin etkisiyle Doğu Türkistan sorunuyla ilgilenmiştir (Gömeç: 78).

Doğu Türkistan'da XIX. yüzyılın en önemli olaylarından birisini gerçekleştiren Yakup Bey/Han olmuştur. 1820'de Hokand'da doğan Yakup Bey, Türkistan tarihindeki en büyük liderlerden birisi olarak görülmektedir (Kurban 1995: 71 ve 83-84). Osmanlı Devleti Yakup Bey'in kurduğu Kaşgar Devleti'nin varlığından yaklaşık bir yıl sonra haberdar olmuştur. Yakup Bey, 1864-1870 yılları arasında Kaşgar'a hâkim olduktan sonra Orta Asya'yı istila eden İngiltere ve Rusya arasında bir denge unsuru kurmaya çalışmıştır (Alpargu 2008: 46). Yakup Bey, Osmanlı Devleti ile o esnada 'dost geçinen' İngiltere'ye müracaat ederek mücadelesi için gerekli silah ve mühimmat desteği sağlamak istemiştir. Yakup Bey'in düşüncelerine karşı İngiltere ise Rusların genişlemesi karşısında Doğu Türkistan'ı tıpkı Afganistan gibi, Rus İmparatorluğu ve Çin arasında bir tampon devlet olarak düşünmüştür. İngiltere aynı zamanda Yakup Bey'e, Osmanlı Devleti ile münasebetlerin geliştirilmesine yardımcı olmayı da vadetmiştir. Tüm bu gelişmeler karşısında 1872 yılında, ilk İngiliz-Kaşgar Ticaret Antlaşması, Ruslarla yapılan anlaşmanın ardından imzalanmıştır. Yakup Bey, Kaşgar'a hâkim olduktan sonra, Türkistan'ı aralarında bölüşen İngiltere ve Rusya ile ilişkilerini geliştirmeye ve bir denge unsuru kurmaya çalışmıştır. Yakup Bey, İngiltere ve Rusya arasında denge sağlamaya çalışırken aynı zamanda nüfuzunu arttırarak devletini desteklemek üzere İslam Halifesine müracaat etmiştir. Yakup Bey, Seyyid Yakup Han Töre'yi elçi olarak Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'den yardım talebinde bulunmak üzere görevlendirmiştir. Hokand, Hive, Buhara Hanlıklarının yardım isteklerini, içine düştüğü güçlükler yüzünden yerine getiremeyen Sultan Abdülaziz, Yakup Bey'in yardım için İstanbul'a gelen elçisine gerekli desteği sağlamıştır (Kurban 1992: 10-11).

Osmanlı Devleti, başta top olmak üzere, pek çok silah, eğitmen olarak iki subay, 500 kadar Kuran'ı Kerim ve nakdi yardımda bulunarak Yakup Bey'e göndermiştir. Yakup Bey ise gelen yardımlar karşısında Kaşgar Emiri unvanıyla Osmanlı Padişahı adına hutbe okutarak sikke bastırmıştır. Osmanlı Devleti ise buna karşılık Osmanlı Sancağını göndermiş ve Yakup Bey'e halkını sebepsiz yere savaşa sokmaması ile bağlılıkta devam etmesini bildirmiştir. Sultan Abdülaziz'in hal'i sonrasında ise bağlılığın sürdürüldüğü görülmüştür. II. Abdülhamid tahta çıktığında, Yakup Bey biat için İstanbul'a elçi göndermiştir (Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri 2005: 84-93). Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandıran 93 Harbi zamanında, Osmanlı Devleti, içerisinde olduğu şartların gereği olarak Doğu Türkistan'a sağladığı yardımı sürdürmemiştir (Gömeç: 79).

Osmanlı Devleti, 1877-78 Rus savaşı sonrasında hızla kan kaybetmeye başlarken, aynı zamanda artık Doğu Türkistan'la ilgilenememiştir. Ancak askeri ve siyasi yoksunluğa rağmen, Doğu Türkistan ile Osmanlı Devleti ve onun ardılı olan Türkiye Cumhuriyeti kültürel bağları sürdürmüştür. Doğu Türkistanlılar özellikle, Çin baskısından kurtulmak üzere Türkiye'ye sığınmak istemiştir. 1930'lu yıllarda Doğu Türkistan'daki Uygur ve Kazaklar Hindistan-Pakistan'a göç etmiş, fakat dil ve kültür farklılığı nedeniyle alışamadıkları Hindistan-Pakistan'dan Türkiye'ye gelmek istemişlerdir. II. Dünya Savaşı sona erdiğinde Doğu Türkistanlılar, Türkiye'nin Hindistan büyükelçisine müracaat ederek Türkiye'ye göç taleplerini bildirmiştir. 1952 yılından 1954 yılına kadar Doğu Türkistanlılar peyderpey Türkiye'de iskân ettirilmiştir (Emet 2018: 25-26).

3. Türk Dış Politikası ve Doğu Türkistan

3.1 Türk Dış Politikasının Genel Eğilimi (1923-1939)

Türk dış politikası açısından 1919-1938 yılları Atatürk Dönemi olarak isimlendirilmektedir (Gönlübol vd. 1997). Son yüzyılını cephelerde savaşarak geçiren bir milletin hayatta kalma mücadelesi olarak nitelendirilebilecek olan Milli Mücadele, ülkenin kaderinin yeniden şekillendiği bir dönemdir. Lozan Anlaşması'nın imzalanması ile birlikte, Türkiye Cumhuriyeti dış politikasında öncelikli olarak Lozan'da halledilemeyen sorunları gündemine

almıştır. Türk dış politikasını bu dönem içerisinde değerlendirdiğimizde bazı olayların birbirleriyle çeliştiği gibi bir izlenim oluşmaktadır. Mustafa Kemal [Atatürk], 1 Kasım 1924 tarihinde TBMM'nin ikinci dönem açılış konuşmasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni (SSCB) kadim dost olarak nitelendirmiştir. Bu konuşmadan birkaç yıl sonra 1932 yılında ise Gazi Mustafa Kemal, ABD'li General D. Mc Arthur ile yaptığı konuşmada, SSCB'yi "bütün insanlığı tehdit eden yeni bir kuvvet olarak" olarak nitelendirmiştir. Kamuran Gürün'e göre bu iki beyan arasında bir çelişki yoktur. İlk görüş Türkiye'nin SSCB'ye karşı takip ettiği politikayı beyan ederken ikinci görüş ise SSCB'nin takip ettiği dünya politikasını tarif etmektedir (1983: 35).

1924 yılında Türkiye'nin en yakın ilişkiler sürdürdüğü devlet, Sovyet Rusya'dır ve bu durum 1932 yılından sonra da sürmeye devam etmiştir. Keza SSCB de bu dönemde yaşadığı iç çelişkiler ve dış problemler sebebiyle Türkiye ile dostluk ilişkisi kurmuştur. Türkiye için de 1923'ten 1936 yılına kadar Sovyet Rusya'dan başka dayanacağı büyük bir devlet yoktu (Soysal 1999: 293). Bu sebeple Mustafa Kemal [Atatürk] tarafından ifade edilenler, Türk dış politikasının gereği olarak söylenen sözler olmuştur. Keza Mustafa Kemal [Atatürk] tarafından zikrolunan ve Türk dış politikasının ilkesi olarak kabul edilen "Yurtta sulh, cihanda sulh"¹ sözü de Türkiye'nin sahip olduğu imkânlar ölçüsünde izlemek zorunda olduğu politikanın ifadesidir (Akşin 1999: 275).

Sovyet Rusya'nın Türk dış politikasındaki yeri, iki dünya savaşı arasındaki dönemde ağırlığını muhafaza etmiştir. Fakat İtalya'nın Habeşistan'ı işgal etmesi, Türkiye'nin Sovyet Rusya dışında farklı büyük devletlere yönelmesini hızlandırmıştır. Bu doğrultuda Türkiye, 1934-1935 yılları arasında İngiltere ile belirgin bir yakınlaşma içerisine girmiştir. İtalya'yı İngiltere ile dengelemeye çalışan Türkiye'nin içerisine girdiği yakınlaşma, 1936 yılında Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması sırasında iyice gün yüzüne çıkmıştır. Fakat yine de Türkiye'nin İngiltere'ye karşı gelişen tutumu, Sovyet Rusya ile izlenen politikaya yönelik bir çaba içermiyordu. Zira aynı dönemde SSCB'de benzer şekilde Almanya ve Japonya'ya karşı Batılı ülkelerle ittifak yapmak arzusundaydı. Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgal etmesiyle Türkiye'nin İngiltere-Fransa ilişkileri de yoğunluk kazanmıştır. Türkiye'nin Sovyet Rusya tarafından tepki çekmeyen girişimleri, 24 Ağustos 1939'da SSCB'nin Almanya ile Dostluk ve Saldırmazlık Paketi imzalamasıyla birlikte değişmiştir. Sovyet Rusya, Almanya ile anlaşmasından sonra, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzalamak istediği anlaşmayı engellemeye çalışırken, Türkiye ise anlaşmaya Sovyet Rusya'nın da dâhil olmasına çalışmıştır. SSCB'nin katı tutumu karşısında olumlu bir netice alamayan Türkiye, 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile Karşılıklı Yardım Antlaşması'nı imzalayarak Sovyet Rusya karşısında Batılı ülkeleri tercih etmiştir (Sönmezoğlu 1994: 79-80).

Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın dünya siyasetinde meydana getirdiği ağırlık karşısında, Sovyet yanlısı izlediği politikanın II. Dünya Savaşı başlayana kadar nispeten sürdüğü görülmüştür. Türkiye, bu dönemde zarar göreceği bir mücadeleye girmektense statükocu bir dış politika ekseninde ittifaklar içerisine girmiştir. Türkiye, tüm bu eylemleri gerçekleştirirken kuzey komşusu Sovyet Rusya'yı karşısına almaktan özellikle sakınmıştır.

3.2 Dış Politika ve Doğu Türkistan

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu olağanüstü şartlar içerisinde izlenen temel dış politika bağımsızlık anlayışı iken, Lozan Antlaşması sonrasında Türk dış politikasının Musul, Hatay, Boğazlar Sorunu gibi konular dışında durağan bir akış içerisinde kaldığı görülmüştür. Bu durumun oluşmasında savaşın getirdiği yıkım etkili olmuştur. Savaştan yıkık halde ve yeni bir devlet olarak çıkan Türkiye, bu şartların altında dış politikasında farklı bir yol izlemek durumunda kalmıştır. Türkiye'nin mevcut politik durumu, çok büyük oranda iki dünya savaşı arası

¹ "Yurtta sulh, cihanda sulh" sözü ilk kez 1931 yılında dile getirilmiştir.

dönemde sürmüştür. Türkiye, özellikle temkinli bir politika izlediği SSCB dışında, İngiltere ve Fransa gibi devletlerle de dostane ilişkiler geliştirmek arzusu içerisinde olmuştur.

1930'lu yılların başından itibaren Almanya ve İtalya devletlerinin kıta Avrupa'sında giriştikleri hareketler sonucunda Türkiye, dış politikadaki yönünü batıya çevirmek durumunda kalmıştır. Özellikle Türkiye için bu yıllardaki en büyük tehlike Balkanlar'da ve Doğu Akdeniz'de istekleri bulunan İtalya olmuştur. İtalya tehlikesi sebebiyle Türkiye, Balkanlar'da istikrar istemişi (Uçarol 2000: 581) ve bu doğrultuda aktif olarak içerisinde yer aldığı Balkan Antantı'nın imzacıları arasında yer almıştır. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı öncesindeki dış politika önceliği batıda, Balkanlar'da istikrar tesis etmek olmuştur. Bu sebeple Doğu Türkistan meselesi, Türk dış politikası açısından tali bir konu olarak değerlendirilmek durumunda kalmıştır. Batı, öncelik açısından Türkiye'nin daha çok ehemmiyet verdiği yer iken doğuda ise yine güvenlik eksenli girişimlerde bulunulmuştur. Türkiye, bu doğrultuda İran, Irak ve Afganistan'la birlikte 8 Temmuz 1937 yılında Sadabad Pakti'ni imzalanmıştır (Armaoğlu: 347). Yusuf Hikmet Bayur'a göre, II. Dünya Savaşı öncesinde yaşananlar karşısında, doğuda "Türkiye ile alakadar iki zümre vardır". Bunlardan ilki Türkiye'nin aynı zamanda anlaşma imzaladığı İran ve Afganistan'dır. Diğeri ise geriye kalan devletlerdir. Bu devletler için ise Türkiye, "her hususta gıpta edilecek ve taklide çalışılacak" bir devlet olarak konumlandırmıştır (1995: 176). Yusuf Hikmet Bayur'un Türk dış politikası ile ilgili sözleri, bir durum tespitinden daha çok yön belirleme çabasıdır. Bayur, Türkiye'nin dünyadaki yerini kesin bir şekilde konumlandırmamıştır; fakat Türkiye'nin doğudaki konumunu da oldukça belirsiz bırakmıştır. İran ve Afganistan, -güvenlik endişeleri sebebiyle- müstesna tutulursa Türkiye için Asya'da biçilen tek rol, model olmak olmuştur. Bu sebeple Türkiye'nin erken Cumhuriyet döneminde, özelde Doğu Türkistan'la genelde ise Asya ile ilişkileri, dış politika öncelikleri sebebiyle yeterli seviyeye gelememiştir.

Türkiye'nin Türkistan ve Doğu Türkistan'la ilişkilerinin gelişmesine etki eden ve daha kuvvetli bir diğer etken ise Türkiye-SSCB ilişkileri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan ve Enver Paşa tarafından savunulan Turancı eğilim, Mustafa Kemal tarafından dış politika ilkeleri açısından "İslam birliği" ile birlikte kabul edilmemiştir (Bıyıklı 2008: 319). Henüz 1919 senesinde Pan-Türkizmi kabul etmeyen Atatürk, 1930'lu yıllar boyunca da mevcut görüşünü muhafaza etmiştir. SSCB'nin Türkiye için oynadığı hayati önem, Türkiye'nin Türkistan'la ilgilenmesine engel oluşturmuştur. 1921 yılında Enver Paşa ve Halil Paşa'nın Orta Asya'da giriştikleri faaliyetler, Sovyetlerin tepkisini çekmiş, bu durum ise SSCB'nin Anadolu Hükümetine karşı düşüncelerini aksettirmesine neden olmuştur. Milli Mücadele içerisinde Sakarya Zaferi'nin kazanılmasından sonra ise Ankara Hükümeti, Ruslar nezdinde itibar kazanmıştır (Gürün 2010: 44-45 ve 50). İki ülke arasında 1921 tarihinde Moskova Antlaşması imzalanırken, 1925'e geldiğimizde dostluğun nişanesi olarak 'Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması' imzalanmıştır. 1921'de imzalanan antlaşma ile gelişmeye başlayana ikili ilişkiler, 1930'lu yıllara geldiğimizde ise SSCB'nin Türk dış politikası üzerindeki ağırlığını daha da artmıştır (Alacakaptan 1999: 283-285).

Dışişleri Bakanı Tefik Rüşü Aras, 1933 yılında Alman diplomatlarla gerçekleştirdiği bir görüşme sırasında Türk dış politikasının Sovyet Rusya ile dostluk temeline dayandığını belirtmiştir. Aras, Milletler Cemiyeti'ne girdikten sonra Türkiye'nin kendi yolunda ilerlediğini de aynı konuşma içerisinde ifade etmiştir. Cemil Koçak'a göre, Türkiye'nin kendine göre bir politika izlemesi ancak SSCB'nin yararına ise mümkündür. Bu durum ise Türkiye'nin ortak çıkarların savunulması amacıyla Sovyet Rusya ile sürekli dayanışma içerisinde olmasını gerektirmiştir (2013: 101-102). Sovyet Rusya'nın ağırlığının artması karşısında Türkiye, dış politikasında SSCB'yi tedirgin edecek bir girişimde bulunmaktan mümkün merteye kaçınmıştır. Türkiye'nin erken döneminde Sovyet faktörü ve diğer nedenlerden ötürü, Türkistan ve elbette Doğu Türkistan, dış politikanın öncelikleri arasında yer almamıştır. Türkiye'nin yakın ilişkiler geliştirmek durumunda kaldığı, SSCB'nin Türkiye üzerindeki etkileri o kadar yoğun olmuştur ki

dış politika ile ilgili kimi iç politik meselelere Sovyet Rusya'nın müdahil olduğu görülmüştür. Hatta Osmanlı bakiyesi olarak Cumhuriyet Türkiye'sine intikal eden ender kurumlardan olan Türk Ocakları'nın kapatılmasının bir nedenin de Ocakların Turancı eğilimi olduğu iddia edilmiştir. Yusuf Sarıнай, Ocakların 'İrkçı ve Turancı' bir temele dayandığı iddialarının Türk Ocakları'nın kapatılması veya Cumhuriyet Halk Partisi ile birleşmesindeki temel faktör olmadığını ifade etmiştir. Fakat Sarıнай'a göre, Ocakların kapatılmasındaki tüm iddialar gibi Turancılığın da belirli bir oranda etkisi olmuştur (2005: 367-369). Ocakların Turancı eğilimi, Türkiye'nin 1930'lu yıllarda iyi ilişkiler içerisinde bulunduğu Sovyet Rusya'nın Ankara'daki büyükelçisi vasıtasıyla Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı uyarmasına yol açmıştır (Üstel 2010: 360-361). Sovyet elçisi İ. Z. Suritch (Suriç), Türk Ocaklarının SSCB'deki Türklerle politik olarak ilgilendiğini ifade ederek Türkiye'nin tedbir almasını istemiştir. Sovyet Rusya'dan kaçan Türkler için Türk Ocaklarının uğrak bir yer haline gelmiş olması, sınırları içerisinde çok sayıda Türkün yaşadığı Sovyet Rusya için oldukça rahatsız edici olmuştur (Sarıнай 2005: 367-368).

Sovyet Rusya'nın Türkiye açısından bu dönemdeki bir diğer önemi ise ekonomik yönden olmuştur. 1933-1936 yılları arasında sıkı bir iş birliği dönemine giren iki ülke arasında ekonomik anlaşmalar yapılmıştır. SSCB'nin Türkiye'ye sanayi maddeleri ve makine ithali için 8 milyon dolarlık kredi açması hakkında mutabakata yine bu dönemde varılmış, mutabakatın gerçekleşmesi içinse 21 Ocak 1934'te Ankara'da protokol imzalanmıştır (Gönlübol vd. 1997: 110-111).

Türkiye'nin gerek siyasi gerekse ekonomik sebeplerle Türkistan'a yönelik tutumu belirli kalıplara bağlanmışken Türkiye kamuoyu ve Türkistanlılar farklı düşünmüştür. Özellikle Sovyet Rusya'dan kaçan Türklerin Türkiye'ye sığınması keza Doğu Türkistanlıların sığınmak üzere Türkiye'yi talep etmeleri bunun en temel göstergesi olmuştur. Bu doğrultuda Almanya'daki Doğu Türkistanlılar tarafından Berlin'de çıkartılan *Milli Yol* gazetesinde Türkiye ile ilgili bir konuya yer verilmesi, Türkiye'nin sahip olduğu hassasiyetler dolayısıyla dışişleri bakanlığını harekete geçirerek ilgili haberlerin başbakanlığa gönderilmesine neden olmuştur. Gazetenin özellikle Doğu Türkistan olağanüstü yetkilisi Dr. Mustafa Ali Bey ile yaptığı görüşme, dışişleri bakanlığı yetkililerinin dikkatini çekmiştir. Mustafa Ali Bey, söyleşinin bir yerinde "Şarki Türkistan'ın bütün ümidi Gazi Türkiye'sindedir" ifadesini kullanmıştır. Mustafa Ali Bey, dönemin siyasi şartları ne olursa olsun Türkiye'nin Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesine kayıtsız olmadığını ve Türkiye'nin Doğu Türkistan'a karşı süren ilgisinin yardım şekline döneceğinden ümitli olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Ali Bey, Türkiye'deki Doğu Türkistan aleyhindeki yayınlar için ise Sovyet Rusya'ya işaret etmiştir. SSCB'nin bu konuda telaş ettiği söyleyen Ali Bey, yapılan neşriyatı Tass Ajansı'nın propagandası olarak nitelendirmiştir. Mustafa Ali Bey, Ankara'nın Doğu Türkistan konusunda tedbirli davranmasını, aynı zamanda Türkiye'de olduğu dönemde kendisinin Serbest Cumhuriyet Fırkası'na mensup olmasına ve fırka dağıldıktan sonra Halk Fırkası'na (CHP) girmemesine yormuştur. Fakat bu şüphenin sürmesi halinde ise Şarki Türkistan'a zarar getirmemek için Mustafa Ali Bey, siyasetten "geçerek" Türkiye'ye döneceğini ifade etmiştir. Ona göre Türkiye "yegâne kuvvet"tir. Zira Mustafa Ali Bey, Doğu Türkistan davasının başarıya ulaşmasının ilk şartının Türkiye'nin itimat etmesi olduğunu söylemiştir. Sorulan bir soruya karşı Mustafa Ali Bey, Türkiye'nin Doğu Türkistan'a fiilen yardım etmesindeki temel amilin Türkiye-Çin ilişkisi değil Türk-Sovyet ilişkisi olacağını ifade etmiştir. Mücadelesinin her iki devlete de yönelik olduğunu söyleyen Mustafa Ali Bey, Sovyet Rusya aleyhindeki neşriyatın yalnız "Gazi [Mustafa Kemal Atatürk] söylerse" durduracağını belirtmiştir (BCA, 30-10-0-0/ 258 - 735-7).

Dışişleri bakanlığı, Türkiye'yi ilgilendiren Türkistan ile ilgili makaleleri dikkatle takip ederek başbakanlığa sunmuştur. Bu doğrultuda Paris'te çıkan *Yaş Türkistan*² dergisinin (Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler 2006: 15-16) 1934 yılının Mayıs sayısında "Çin Türkistan'ı ahvaline dair" ismiyle yayınladığı yazı, Ankara'ya gönderilmiştir. Yazıda Türkiye için hassas bazı noktalara temas edildiği görülmüştür. Türk milletinin yalnız Türkiye'deki Türklerden ibaret olmadığını söyleyen makalede Edirne'den Altaylara kadar uzanan coğrafyada ancak Türklerin beşte birinin bağımsız olduğu söylenmiştir. Yazıda dikkat çekici bir biçimde Türkiye ile SSCB, Mustafa Kemal ile de Lenin mukayese edilmiş ve Türk-Sovyet dostluğunun "aşikâr surette sunî" olduğu ile bazı ekonomik nedenlerin sonucu olduğu ifade edilmiştir (BCA, 30-10-0-0 / 84 - 553 - 16). Diğer makalede olduğu gibi Türkiye'nin ve Mustafa Kemal'in bağımsızlık arzusu duyan Türkistanlılar için önemli bir rol model kabul edildiği görülmüştür. Buna karşın Sovyet Rusya ile ilişkilerin zaruri bir hal alması, Türkistan ve Doğu Türkistan ile ilgili konuların Sovyet Rusya'yı kaçınılmaz bir biçimde tedirgin ettiği görülmüştür. Bu sebeple yetkili merciler, *Yaş Türkistan*'ı dikkatle takip etmeye devam etmiştir. Özellikle derginin Doğu Türkistan'la ilgili haberleri dışişleri bakanlığı tarafından gerek başbakanlığa gerekse Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'ne bildirilmiştir (BCA, 490-1-0-0 / 607 - 102 - 10; BCA, 490-1-0-0 / 609 - 111 - 17).

Doğu Türkistan konusunda Türkiye'nin Sovyet Rusya ile olan ilişkilerine zarar verecek bir girişimden şiddetle kaçınan hükümet, "Sovyet Hükümetinin münasebet ve alakası aleyhinde yazıları ihtiva eylemekte olduğu anlaşılan" *Yaş Türkistan* dergisinin Türkiye'ye sokulmasının yasaklanmasını bakanlar kurulu kararı ile kabul etmiştir (BCA, 30-18-1-2 / 48 - 66 - 11). Keza yine Fransa'da çıkartılan *Türkistan* isimli yayının "memleketimiz hakkında zararlı yazılar yazdığı anlaşıldığından" Türkiye'ye sokulması bakanlar kurulunun aldığı kararla yasaklanmıştır (BCA, 30-18-1-2 / 50 - 87 - 6). Mezkûr iki yayın dışında farklı tarihlerde *Yeni Türkistan*, *Odlu Yurt*, *Kurtuluş*, *İstiklal* gibi Azerbaycan'dan Doğu Türkistan'a kadar olan coğrafyada Rus-Çin tahakkümüne karşı mücadele eden dergiler de bakanlar kurulu kararı ile kapatılmıştır. Ahat Andican'a göre, Türk-Sovyet Rusya ilişkilerine zarar vermesi sebebiyle yayınların kapatılma kararının alınmasında, Sovyetlerden gelen bir isteğin mi etkili olduğu, yoksa Hükümetin bir jesti mi olduğu açık değildir. Fakat bu konu yine de sorgulanmıştır (Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler 2006: 19-20).

Türkiye'nin bu dönemde Çin'le bir sınırının olmaması, Doğu Türkistan meselesine Çin'in dışından bakmasını gerektirmiştir. Türkiye'nin 1930'lu yıllar boyunca Çin'le olan münasebeti çok büyük oranda, yapılan dostluk anlaşmasıyla sınırlı kalmıştır (BCA, 490-1-0-0 / 580 - 208 - 2). Çin'in gerek coğrafi olarak Türkiye'ye uzak olması gerekse Türkiye'nin yaklaşan savaş tehlikesiyle sınırları dışındaki yerlerle fazla ilgilenme imkânı bulamaması, Türkiye'nin Doğu Türkistan meselesine Çin'den ziyade yalnızca Sovyet Rusya nazarıyla bakmasını gerektirmiştir. Üstelik Japonya'nın, 1933 yılında işgal etmeye başladığı Çin, II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar büyük bir oranda Japon işgali ile mücadele etmek durumunda kalmıştır (Armaoğlu: 234-235; Lacoste 2008: 172) Her ne kadar Türkiye, Çin'deki gelişmeleri yakinen takip etmiş olsa da (BCA, 30-10-0-0 / 257 - 728 - 10) Ankara için Doğu Türkistan konusunun temel belirleyeni Türkiye'nin yoğun ikili ilişkiler tesis ettiği Sovyet Rusya olmuştur.

Doğu Türkistan'ın bağımsızlığının SSCB'nin sınırları içerisindeki Türkistan'ı etkileyecek olması, Türkiye'nin tıpkı diğer Türkistan hareketleri gibi Doğu Türkistan'a da dikkat etmesini gerektirmiştir. İklil Kurban'a göre, Çarlık Rusya'sının Türkistan politikasına varis olan SSCB, bu politikaya daha çok hız vermiştir. SSCB'nin kurulması ile birlikte Doğu Türkistan'daki valiler Sovyet Rusya'nın isteklerini gitgide daha çok kabul etmek durumunda kalmışlardır. Sovyet

² Türkistan Milli Birlik Hareketi (TMB), 1929 yılında İstanbul'da gerçekleşen Kongere'de aldığı karar sonrasında Yeni Türkistan dergisinin Avrupa'da TMB'nin Avrupa temsilcisi Mustafa Çokayoğlu yönetiminde Özbek lehçesi ile *Yaş Türkistan* adıyla yayınlanması kararı almıştır.

Rusya için siyasi öneminin yanı sıra Doğu Türkistan'ın artan ekonomik önemi, 1931 yılında geçici bir ticaret anlaşması yapılmasını zorunlu kılmıştır. 1931 yılında SSCB'nin Doğu Türkistan'dan ithalatı 10 milyon ruble iken Doğu Türkistan'a ihracatı ise 13 milyon rubleye çıkmıştır (Kurban 1992: 21-22).

Doğu Türkistan, gerek ekonomik gerekse Türkistan'la olan bağı sebebiyle Sovyet Rusya'nın menfaatleri için oldukça titiz davrandığı bir konu olmuştur. Tüm bunlar sebebiyle Türkiye, Doğu Türkistan politikasını yoğun ilişkileri sebebiyle, Çin'den ziyade Sovyet Rusya etkisiyle geliştirmiştir. Hatta 1934 yılının başında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Doğu Türkistan konusu hakkında Sovyet Rusya'nın Ankara büyükelçisi M. Suriç'ten aldığı bilgi ile içişleri bakanlığına bir yazı yazarak basının Doğu Türkistan meselesi hakkında takip edeceği hareket tarzı ile ilgili olarak görüşünü bildirmiştir. Aras, yazısının dışında içişleri bakanlığına, Suriç'ten aldığı bilgileri de yollamıştır. Suriç'in gözünden Doğu Türkistan'da yaşanan olaylara baktığımızda Sovyet Rusya, meydana gelen olayları iki grubun ekseninde değerlendirmiştir. Bu gruplardan ilki "Uygurlardan sabık Hotan Emiri Sabitüddin Molla'nın riyaseti altında olup Enver Paşanın mensuplarından Mustafa Ali bey, Ahmet Şefik bey ve Mahmut Nedim bey beraberinde bulunmaktadır." Suriç'in ilginç bir biçimde Doğu Türkistan'daki gruplardan ilkinde Enver Paşa'nın ismine yer vermesi ve onunla ilintilendirmesi, Sovyet Rusya için hala Turancılık düşüncesinin ve Enver Paşa'nın izinden gidilmesinin tehlikeli olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Zira Sovyet büyükelçisi, Enver Paşa ismini zikrederek Doğu Türkistan ve Türkistan konularının hala Sovyet Rusya için kırmızı çizgi olduğunu vurgulamıştır. Üstelik Suriç'e göre bu grup İngiltere ile de ilişki içerisindedir. Büyükelçi, ilk grupla ilgili olarak Türkiye için olumsuz kabul edilecek özellikleri vurgulamaya devam etmiştir. Suriç, birinci grubun aynı zamanda "klerikal olup tamamen teokratik bir idare tesisi" taraftarı olduğunu ifade etmiştir. Birinci grubun "Esas itibarıyla panislamist ve kısmen de panturanist" tasavvura sahip olması, Türkiye için oldukça dikkat çekici olmuştur. İkinci gruba gelince Suriç'e göre, başında Naci Niyaz bulunan ve Çin içerisinde muhtariyet arayan bu grup, Çin'in Urumçi valisi ile ortak hareket etmektedir. SSCB için iki grup içerisindeki temel sorunun ilk grup olduğu görülmüştür. Suriç, birinci grubun İngilizlere alet olarak Sovyet Rusya'ya karşı tampon bölge olmak üzere kullanıldığını düşünmektedir. Suriç, Aras'ı etkilemek üzere birinci grupla Şeyh Sait isyanı arasında bağ kurmuştur. Ona göre Şeyh Sait isyanı "*Türkiyeye karşı niçin ve nasıl çıkarılmış ise bu hareket de Rusyaya karşı aynı sebeple ve aynı şekilde yapılmakta*" olan harici bir girişimdir. İlginç bir biçimde Suriç, Japonların da aynı maksatla İstanbul'da çalıştıklarını iddia etmiştir. Morski ismindeki bir şahıstan bahseden büyükelçi, "müsavatchılar" vasıtasıyla basın üzerinde tesir bıraktıklarını söylemiştir. Bu doğrultuda Muharrem Feyzi Bey'in *Akşam* gazetesinde yayınlanan konferansının bu meyanda bulunduğu iddia edilmiştir (BCA, 30-10-0-0 / 258 - 735 - 5).

Tevfik Rüştü Aras'ın içişleri bakanlığına gönderdiği değerlendirmede, Doğu Türkistan'da iki farklı istiklal hareketi olduğu, ama bunların istikrarlı olmadıkları ifade edilmiştir. Aras, yabancı unsurların aktif rol aldığını söylediği ve Türk kamuoyunun hassasiyet gösterdiği, Doğu Türkistan'daki bağımsızlık hareketleri karşısında basının bu konu hakkında, özel bir hassasiyet göstermesi gerektiğini bildirmiştir. Aras'a göre bağımsızlıklarını kaybeden milletlerin istiklallerini geri alma mücadelelerini olumsuz değerlendirmek Türkiye'nin prensiplerine aykırıdır. Aras, Doğu Türkistan'da ortaya çıkan bağımsızlık hareketlerini memnuniyet ve takdirle karşıladığını ise şu şekilde ifade etmiştir; "...milliyetperverlik cereyanlarının kuvvetlenmesi tesirile Şarkî Türkistan'da tezahür eden bu hareketleri de, bilhassa aynı ırktan olan bir cemaate taalluk etmesi itibarıyla memnuniyet ve takdirle karşılarız." Tevfik Rüştü Aras, bu görüşe rağmen Doğu Türkistan'daki hareketin "dini irticain ve klerikal umdelerin ayaklanması şeklinde olması veyahut her hangi ecnebi hükümetin muayyen bir maksadına alet ittihaz edilmesi noktası din ve devlet işlerini tamamen ayırmış olan rejimimizin esaslı prensiplerine hiç uygun olmayacağı"ni ifade ederek, Türkiye'nin görüşünü ortaya koymuştur. Aras, tüm bu sebeplerden dolayı kamuoyunu

da göz önünde tutarak Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı meselesini basında sadece ajans haberlerinin yorumsuz haliyle neşretmenin uygun olacağını arz etmiştir (BCA, 30-10-0-0 / 258 - 735 - 5).

Tevfik Rüştü Aras'ın Sovyet büyükelçisi Suriç'le yaptığı görüşme, Türkiye'nin Doğu Türkistan'la ilgili bir tutum içerisine girmesine yol açmıştır. Suriç, Türkiye'nin hassas olduğu konularla Doğu Türkistan meselesi arasında paralellik kurarak Aras'ı manipüle etmek istemiştir. Suriç'in manipülasyonuna rağmen Türkiye kamuoyu için önemli olan Doğu Türkistan haberlerinin engellenmediği, bunun yerine ise bu haberlerin yorumsuz bir şekilde verilmesine çalışıldığı görülmüştür. Moskova'nın ağırlığı karşısında Türkiye, yine de Doğu Türkistan konusunda ekonomik ve siyasi olarak oldukça yoğun ilişkiler geliştirdiği Sovyet Rusya'yı karşısına almamaya dikkat etmiştir.

Doğu Türkistan meselesine 1930'lu yıllar boyunca Doğu Türkistan veya Çin penceresi yerine Sovyet penceresinden bakan Türkiye, II. Dünya Savaşı zillerinin çaldığı 1930'lu yılların sonunda aynı bakışı bu kez diğer sebeplere ek olarak savaş tehlikesi sebebiyle muhafaza etmiştir. Ocak 1939'da Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye elçi geldiği ve kabul edildiğine dair iddiaları açıklamak üzere dışişleri bakanlığından Moskova Büyükelçiliğine bir yazı yazılarak Türkiye'nin II. Dünya Savaşı arifesindeki Doğu Türkistan meselesine bakışı açıklanmıştır. Moskova Büyükelçiliğine gönderilen yazıda, Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye elçi geldiği ve elçinin Türkiye tarafından kabul edilip tanınma muamelesi yapıldığı hakkındaki iddiaların rivayet olduğu söylenerek iddiaların tamamen asılsız olduğu vurgulanmıştır. Büyükelçiliğe verilen bilgide, konunun ajanslar aracılığıyla tezkip edileceği de bildirilmiştir. Moskova Büyükelçiliğine gönderilen yazıda ayrıca, yayınlatılacak tezkibin dışında ilk fırsatta, Türkiye'nin açık görüşünün ve Sovyet Rusya'ya karşı "dostane tavır ve hareketi"nin münasip ve açık bir beyanla ifade edileceği bildirilmiştir (BCA, 30-10-0-0 / 248 - 679 - 1). Dışişleri bakanlığından Moskova Büyükelçiliğine gönderilmek üzere hazırlanan yazı, Moskova Büyükelçiliğinin Sovyet Rusya hükümeti nezdinde yapacağı açıklamaları ve izleyeceği yolu çizmiştir. Yazı üslubu ve seçtiği kelimeleri itibarıyla belge, Türkiye-Sovyet Rusya ilişkilerinin Doğu Türkistan sebebiyle bir çıkmaza girmesinden endişe eden bir ruh halini yansıtmaktadır. Belgenin dili, Doğu Türkistan istiklali konusunda Türkiye'nin Sovyet Rusya'yı karşısına almaktan imtina ettiğini göstermektedir.

Sonuç

Türkiye'nin tarihsel süreç içerisinde akrabalık bağı olarak ifade edilecek türde bir kimlik yakınlığının olduğu Doğu Türkistan, coğrafi olarak Anadolu'ya uzak olması sebebiyle nispeten yakın ilişkiler kurulan bir yer olmamıştır. Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıldan itibaren aleyhinde genişleyen Rusya ile olan mücadelesi sebebiyle; Hive, Hokand ve Buhara hanlıklarına Rusya karşısında yardım edememenin etkisiyle, -Yakup Bey'in girişimiyle kurulan irtibatla birlikte- Doğu Türkistan'a yardımcı olmuştur. Silah başta olmak üzere birtakım yardımlarda bulunan Osmanlı Devleti'nin desteği karşısında, Yakup Bey Kaşgar Emiri unvanıyla Osmanlı Padişahı adına hutbe okutup sikke bastırmıştır. Doğu Türkistan'ı Osmanlı Devleti'nin bir parçası haline getiren Yakup Bey, Sultan Abülaziz'in hal'i sonrasında II. Abdülhamid'e biat ederek Halifeye bağlılığını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti, kendisi için elim neticeler doğuran 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, içerisinde olduğu şartların etkisiyle Doğu Türkistan'a yeterince yardımcı olamamıştır.

XX. yüzyıla geldiğimizde ise Milli Mücadele'den sonra Doğu Türkistan'la Anadolu arasındaki kültürel düzeyde de olsa ilişkiler mevcudiyetini sürdürmüştür. Doğu Türkistan'ın Yakup Bey'in vefatıyla birlikte Çin işgaline altına girmesi karşısında, Doğu Türkistanlılar için Anadolu ve Türkiye Cumhuriyeti sığınacak en önemli liman olmuştur. Ülkeleri dışında çeşitli yerlerde barınmak zorunda olan Doğu Türkistanlıların temel arzusu buldukları yerden

Türkiye'ye geçmek olmuştur. Gerek Türkiye kamuoyunun gerekse Doğu Türkistanlıların sahip oldukları bu ortak düşünce, Çin'e ve Sovyet Rusya'ya karşı yürütülen mücadelede Türkiye'nin önemli bir toplanma ve üslenme merkezi olarak düşünülmesine yol açmıştır. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında Türkiye'ye gelen ve yerleşen bazı Doğu Türkistanlıların, bağımsızlık mücadelesi ile ilgili pek çok neşriyata Türkiye'den imza attıkları görülmüştür. Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldıklarında ise yayınlarında Türkiye, mücadelenin temelinde yer almıştır. Bu doğrultuda Doğu Türkistan için 1930'lu yıllarda önemli bir isim olan Mustafa Ali Bey, bağımsızlık mücadelesinde "Şarki Türkistan'ın bütün ümidi"nin Türkiye olduğunu söylemiştir. Doğu Türkistanlıların Türkiye'deki mevkii, Türk siyasal yaşamına entegre olmalarına kadar varmıştır. Türkiye'nin Doğu Türkistan için rol model kabul edildiği 1930'lu yıllar boyunca Ankara, siyasi olarak beklenen desteği sağlayamamıştır. Hatta *Yaş Türkistan*, *Türkistan*, *Yeni Türkistan*, *Odlu Yurt*, *Kurtuluş*, *İstiklal* gibi Türkistan ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı amacıyla yayın yapan dergilerin yasaklandığı görülmüştür.

Türkistan ve Doğu Türkistan için önemine rağmen Türkiye'nin beklenen desteği vermemesi, birkaç sebepten ileri gelmiştir. Bu sebeplerin en önemlisi Türkiye'nin henüz savaştan çıkmış, ekonomik ve askeri olarak yardımcı olacak bir güç olmaktan uzak olmasıdır. Türkiye, bağımsızlığını kazandıktan sonra kaybettiği nüfusu ve yıkık ekonomisiyle zorlukla ayakta durmuştur. Türkiye, Lozan Antlaşması'nı imzaladıktan sonra enerjisini büyük bir oranda iç politik gelişmelere ve Lozan'da çözüm sağlanamayan konulara yoğunlaştırmıştır. Doğu Türkistan'a Türk dış politikası açısından istenilen desteğin verilememesindeki ikinci neden ise iki dünya savaşı arasında dünyada meydana gelen gelişmeler olmuştur. 1920'li yıllardan itibaren İtalya'nın Doğu Akdeniz ve Balkanlara yönelik yayılma arzusu, Türkiye'nin dış politikasında güvenlik endişesini ilk sıraya yerleştirmiştir. 1930'lu yıllarda İtalya'nın artan yayılcı eğilimi, Türkiye'nin önceliğini Doğu Türkistan gibi nispeten tali sayılabilecek alanlar yerine mevcut statüyü ve barışı paktlar, ittifaklar, antlaşmalar vasıtasıyla sürdüreceği konulara yöneltmiştir. Özellikle revizyonist ve anti revizyonist ülkeler arasında olan Almanya, İtalya, İngiltere, Fransa ve SSCB gibi ülkelerle yürütülen diplomatik gelişmeler bu dönemde, Türk dış politikasının neredeyse temel ilgi alanı haline gelmiştir.

Türk dış politikası açısından Doğu Türkistan konusundaki üçüncü madde ise Sovyet Rusya'dır. Türkiye'nin Batılı devletlere karşı verdiği bağımsızlık mücadelesi sebebiyle, 1920'lerden neredeyse 1930'lu yılların sonuna kadar temel dış desteği, SSCB olmuştur. Ankara-Moskova ilişkilerinin temeli Milli Mücadele döneminde atılmıştır. Türkiye'nin dış desteğe duyduğu ihtiyaç, 1923'ten sonra da Sovyet Rusya'nın Ankara'nın yakın ilişkiler tesis ettiği bir ülke olmasını gerektirmiştir. Henüz Milli Mücadele döneminde Ankara'nın elde ettiği Sovyet desteği, Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya olan gereksinimi nedeniyle 1930'ların sonuna kadar sürmüştür. Doğu Türkistan bu dönemde resmi olarak Çin işgali altında olmakla birlikte Türkiye, Doğu Türkistan meselesine SSCB açısından bakmak zorunda kalmıştır. Doğu Türkistan'ın tarım ve madencilik başta olmak üzere oldukça önemli bir ekonomik potansiyel barındırması, Sovyet Rusya için Doğu Türkistan'ın önemli bir bölge olmasını sağlamıştır. Ayrıca Doğu Türkistan'ın bağımsızlığının Sovyet Rusya'nın yönetimi altında bulunan Türkistan'a yönelik olumsuz bir etkide bulunacağı endişesi, Moskova'nın Doğu Türkistan meselesi ile yakından ilgilenmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu şartlar altında Çin'den daha çok Sovyet Rusya'nın ilgisi sebebiyle ve elbette eldeki şartlar ölçüsünde Türk dış politikası açısından Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı meselesine destek sağlanması mümkün olmamıştır. Aynı sebeplerle kültürel anlamda da Türkistan ve Doğu Türkistan bağımsızlık fikirlerinin Türkiye'ye girmesine müsaade edilmemiştir.

Türkiye'nin Doğu Türkistan'a yönelik politikasını iki dünya savaşı arasındaki dönemde belirleyen üç temel faktör olmuştur. Milli Mücadele'nin kazanılması sonrasında iç politikanın dış politikadan daha öncelikli hale gelmesi Türkiye'nin coğrafi olarak sınırdış olmadığı Doğu Türkistan'la ilgilenmesine etki eden ilk faktör olmuştur. İkinci olarak ise Türkiye'nin 1920'lerden

başlayarak Akdeniz ve Balkanlarda hissettiği İtalyan yayılcılığı tehlikesi, Türk dış politikasının güvenlik eksenli bir tutum takınmasını gerektirmiştir. Bu durum Türkiye için yakın coğrafyasında yer alan komşu ülkelerle paktları gündeme getirirken, aynı zamanda diğer büyük devletlerle ittifak arayışlarını gündeme getirmiştir. Türk dış politikası ajandasında yoğunlaşan öncelikli alanın güvenlik meselesi olması, Doğu Türkistan meselesinin ikinci bir konu olarak kalmasına yol açmıştır. Doğu Türkistan'ın Türk dış politikası açısından değerlendirmesine etki eden üçüncü ve en önemli diğer amil ise SSCB olmuştur. Sovyet Rusya'nın Batı Türkistan hâkimiyeti ve Doğu Türkistan'la gerçekleştirdiği ekonomik ilişkiler, Doğu Türkistan bağımsızlığı konusunda SSCB'nin hassasiyet göstermesine yol açmıştır. Sovyet Rusya'nın Türkiye üzerindeki ağırlığı, Ankara'nın Doğu Türkistan konusunda SSCB'yi tedirgin edecek girişimlerde bulunmasına engel teşkil etmiştir. Doğu Türkistan konusunda iki dünya savaşı arasında temkinli bir politika izleyen Türkiye, Sovyet Rusya'yı karşına almamaya yönelik bir politika takip etmiştir. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Doğu Türkistan'a yönelik dış politikasının oluşmasında harici unsurlar temel faktör olmuştur.

KAYNAKLAR

AKŞİN, Sina (1999), "Atatürk'ün Dış Siyaset Modeli", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 275-279.

ALACAKAPTAN, Aydın Güngör (1999), "Türk-Sovyet İlişkileri (1921-1945)", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 281-291.

ALPARGU, Mehmet (2008), "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Politikası", **Türk Dış Politikası - Osmanlı Dönemi- 1** (Ed. Mustafa Bıyıklı), İstanbul: Gökkuşe, 33-52.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, 14. Baskı, Alkım Yayınevi.

Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı (2006), **Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler**, İstanbul.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2005), **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)**, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.

BAYUR, Yusuf Hikmet (1995), **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, II. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BIYIKLI, Mustafa (2008), "Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Ortadoğu'ya Yönelik Siyasi ve Askeri Yaklaşımları ve Politikaları (1917-1938)", **Türk Dış Politikası -Cumhuriyet Dönemi- 2** (Ed. Mustafa Bıyıklı), İstanbul: Gökkuşe, 315-349.

EMET, Erkin (2018), **21. Yüzyıl Uygur Dramı: Göç**, Ankara: Akçağ Yayınları.

GÖMEÇ, Saadettin, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara: Akçağ Yayınları.

GÖNLÜBOL, Mehmet ve Cem Sar (1997), **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Tıpkı Basım. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

GÜRÜN, Kâmuran (1983), **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939 dan günümüze kadar)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

GÜRÜN, Kâmuran (2010), **Türk - Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, 2. Baskı (Tıpkı Basım), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KOÇAK, Cemil (2013), **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler**, 2. Baskı (Tıpkı Basım), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KURBAN, İklil (1992), *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KURBAN, İklil (1995), *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KUROPAKİN, A. N. (2016), *Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan* (Hzrl. Feyzullah Uygur), İstanbul: İgi Kültür Sanat Yayıncılık.

LACOSTE, Yves (2008), *Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi*, (Çeviren İsmet Akça), NTV Yayınları.

SARINAY, Yusuf (2005), *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1921-1931*, 3. Baskı, Ötüken Neşriyat.

SOYSAL, İsmail (1999), "İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa'da Kuvvet Dengeleri ve Barışçı Türkiye", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 293-295.

SÖNMEZOĞLU, Faruk (1994), "II. Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası: Tarafsızlıktan NATO'ya", *Türk Dış Politikasının Analizi*, (Drl., Faruk Sönmezoğlu), İstanbul: Der Yayınları, 79-87.

UÇAROL, Rifat (2000), *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

ÜSTEL, Füsun (2010), *İmparatorluk'tan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BCA),

_____, 30-10-0-0 / 84 – 553 -1 6.

_____, 30-10-0-0 / 248 - 679 – 1.

_____, 30-10-0-0 / 257 - 728 – 10.

_____, 30-10-0-0 / 258 - 735 – 5.

_____, 30-10-0-0/ 258 – 735 - 7.

_____, 30-18-1-2 / 48 - 66 – 11.

_____, 30-18-1-2 / 50 - 87 – 6.

_____, 490-1-0-0 / 607 – 102 - 10.

_____, 490-1-0-0 / 609 – 111 – 17.

_____, 490-1-0-0 / 580 - 208 - 2.